

# Kommunikation för gravt begåvningshandikappade och flerhandikappade

Cecilia Olsson

Mats Granlund

Många begåvningshandikappade, speciellt flerhandikappade och gravt begåvningshandikappade, har svårt att kommunicera och behöver få utveckla alternativa kommunikationsformer till talet. Begåvningshandikappades kommunikation har kartlagts och analyserats i projektet "Talspråksalternativ kommunikation för begåvningshandikappade" vid FUBs forskningsstiftelse ALA av psykolog Mats Granlund och speciallärare Cecilia Olsson. Den kommunikativa förmågan har studerats utifrån en helhets-syn, dvs i relation till biologiska och psykologiska aspekter på individen samt i relation till miljön.

På senare år har man inom omsorgerna för psykiskt utvecklingsstörda börjat uppmärksamma de stora behov av alternativa kommunikationsformer till talspråk som finns hos begåvningshandikappade. Forskning (Luftig, 1982; Rutter & Schopler, 1978; Johansson, 1982) har påvisat att så många som 70 % av samtliga begåvningshandikappade har någon form av talspråksstörning, från motoriska svårigheter att uttala vissa ljud till oförmåga att förstå och hantera symboler.

Kommunikation är överförandet av ett budskap från en individ till en annan, att använda talspråk blir därför bara ett av många sätt att kommunicera. Alla handlingar en människa utför kan vara kommunikativa. Vi observerar och tolkar det individen gör och handlar sedan utifrån vår tolkning. Om vi

tex ser en individ som sträcker sig efter en boll på en hylla, antar vi att hon vill ha bollen och kan tex fråga om hon behöver hjälp att ta ner bollen. Kommunikation kan vara icke språklig, tex att peka, sträcka sig efter, skrika, eller förspråklig, tex att använda teckensymboler, talade ord utan grammatik eller språklig tex talspråk, teckenspråk, skrift och bildsymboler kombinerade efter grammatiskt mönster.

I arbetet med begåvningshandikappade finns ett behov av att utveckla både deras och vår egen kommunikation på såväl icke språklig som förspråklig och språklig nivå. Bloom & Lahey (1978) har föreslagit att man ska studera kommunikation utifrån tre perspektiv: form, innehåll och avsikt.

*Kommunikativ form* innefattar genom vilket medium kommunikationen sker, hur uttrycken ser ut och hur de kombineras. Mediet kan vara ljud, tex ljudsignal, skratt, tal. Det kan också vara motoriskt, tex rörelser, mimik, tecken eller grafiskt, tex bilder, texter.

Uttrycken kan formas enligt fyra kodningsnivåer. De kan vara enkla och omedvetna, tex reflexer och naturliga reaktioner. De kan bestå av handlingssekvenser, tex att gå bort och ta tag i dörren, när man vill gå ut. Handlingssekvenserna kan vara medvetet eller omedvetet kommunikativa. Uttrycken kan vara avgränsade men situationsbundna dvs signaler. Ett exempel är att peka på glassen man vill ha eller att göra tecknet för bil, när man ser en bil. Slutligen kan uttrycken vara oberoende av situationen och specifika, dvs symboler. "Glass" är tex

symbolen för begreppet glass oavsett i vilken situation det nämns. När symboler kombineras utan några bestämda regler kallas det ett symbolsystem. Om symbolerna kombineras utifrån givna regler uppstår ett språk. De uttalade regler, som finns i ett språk, kallas grammatik eller syntax.

Med *kommunikativt innehåll* avses den verklighet, dvs det begrepp som kommunikationen vill förmedla något om. Kommunikativt innehåll bygger dels på att man genom att manipulera och hantera omvärlden skaffar sig erfarenheter och begrepp, dels på att man skaffar sig uttryck och beteckningar för erfarenheterna och begreppen. Viktigt för det kommunikativa innehållet är: den motoriska förmågan att agera, förmågan att uppleva med sinnena, begåvning att bearbeta erfarenheter och begrepp med samt miljön.

Med *kommunikativ avsikt* avses det syfte kommunikationen har samt den roll meddelandet har i samspelet. Vanligtvis brukar kommunikationens syfte delas i tre grupper av allmänna syften; kontaktskapande, riktande och styrande (Bates, 1975, Snyder, 1978, Mc Clean et al, 1981, Seibert & Hogan, 1982, 1984). Kontaktskapande kommunikation syftar till att initiera och upprätthålla ett socialt samspel med en annan person (och innebär att någon av de som kommunicerar är i uppmärksamhetsfokus). Riktande kommunikation syftar till att rikta och upprätthålla någon annans uppmärksamhet mot ett föremål, en aktivitet eller en person i omgivningen. Styrande kommunikation syftar till att uppnå ett mål (tex ett föremål eller en händelse) med hjälp av en annan person. Meddelandet kan ha en av tre roller i samspelet: att initiera, svara på eller upprätthålla kommunikationen.

**Helhetssyn på kommunikation**

För att kunna förstå och utveckla en individs kommunikationsförmåga måste begåvning, sinnesfunktioner och motorik, dvs både psykologiska och biologiska aspekter, sättas i relation till miljön och hur individen och omgivningen kommunicerar. Det är således fråga om att betrakta kommunikationen utifrån ett helhetsperspektiv (Kylén, 1979, 1981).

Utifrån ett helhetsperspektiv kan man utveckla individens kommunikationsförmåga för att så små-

ningom välja den eller de kommunikationsformer, som individen kan använda samt begrepp och symboler att lära in. I dag är grunden för vad man väljer tämligen oklar. I den praktiska verksamheten är det allt för ofta en fråga om vilka kunskaper den person har, som ska lära ut, och mindre en fråga om behov och förutsättningar hos den individ som ska lära in kommunikation samt om den miljö individen lever i. Speciellt stora kunskapsbrister finns kring den förspråkliga kommunikationen och hur individen uttrycker kommunikativ avsikt.

**Tillvägagångssätt**

För att närmare kunna studera den kommunikativa kompetensen hos begåvningshandikappade i relation till individens och miljöns förutsättningar gjordes en kartläggning av 41 gravt och måttligt utvecklingsstörda verksamhetsträningselever i åldrarna 17–21 år. De aspekter på individ och miljö som undersökts var:

*Individaspekter*

Funktionell begåvning  
Funktionellt användande av syn, hörsel och beröring  
Funktionell motorik, framför allt förflyttning och manipulation  
Intressen

*Miljöaspekter*

Social miljö  
Fysisk miljö

Begåvning och sinnesanvändande bedömdes med hjälp av ett schema som utvecklats ur Kyléns modell "Helhetssyn på människan" (Granlund, 1983, 1984). I samarbete med sjukgymnast Gunilla Andersson utvecklades ett bedömningsschema som i första hand syftade till att avgöra vilken motorik individen kunde använda till kommunikation.

Med utgångspunkt i de tre omnämnda perspektiven på kommunikation undersöktes kommunikativ förmåga enligt följande:

*Kommunikativ form*

Bästa media: ljudframställning, motorisk framställning, grafisk framställning.  
Kodningsnivå: Naturliga reaktioner och reflexer, handlingar, signaler, symboler.

### *Kommunikativ avsikt*

Syfte: Kontaktskapande, uppmärksamhetsriktande, beteendestyrande.

Samspelsroll: Initiera, svara, upprätthålla.

### *Kommunikativt innehåll*

Intressen, erfarenheter

Metoder för att utvärdera den kommunikativa avsikten hämtades från två amerikanska forskare, Seibert & Hogan (1982) som gjort en skala, Early Social Communication Scale, som kan användas både som intervju och som test.

Kartläggningen skedde genom strukturerade intervjuer med lärare och elevassistenter och kompletterades med observation.

## **Kommunikation och begåvningshandikapp**

I det följande redovisas synpunkter på kommunikation och begåvningshandikapp utifrån litteraturstudier och analys av projektresultaten

### *Kommunikativ form*

Det är framför allt den kommunikativa formen (och delvis avsikten) som har ett samband med begåvningen och begåvningshandikappet. Det mesta av forskningen som bedrivits kring sambandet mellan begåvningshandikapp och kommunikation har behandlat sambandet mellan just kommunikativ form och begåvningshandikapp. Resultaten från denna forskning visar att: Orsaksuppfattningen hos den begåvningshandikappade samt förmågan att förstå och hantera redskap och föremål i omvärlden är avgörande för den form kommunikationen tar.

I mitten av A-stadiet börjar begåvningshandikappade skilja ut sig själva från omvärlden och kan därmed också förstå att de kan påverka omvärlden genom sitt agerande. För att individen skall förstå detta är det viktigt att han får svar på sin aktivitet. Genom handlingssekvenser och signaler kan individen på detta stadium medvetet påverka omgivningen kommunikativt. En rörlig individ kan tex gå och hämta sin jacka och visa fram den för att tala om att han vill gå ut. För de individer som kommunicerar med handlingssekvenser är miljöns utformning mycket viktig; föremål och aktiviteter måste finnas tillgängliga. Särskilt rörelsehindrade begåvnings-

handikappade behöver ofta ha en speciellt arrangerad fysisk och social miljö för att kunna utnyttja denna form av kommunikation och påverkan; tex mekaniska leksaker och ljudsignaler som aktiveras via specialanpassad pedal eller spak.

I vår undersökning visade det sig att många individer hade primitiva uttrycksformer i jämförelse med sitt begåvningshandikapp. Utifrån sin begåvning borde individerna kunna använda en mer avancerad uttrycksform. Majoriteten av individerna kommunicerade mestadels med handlingssekvenser trots att de borde klara av att använda signaler eller tom symboler. Det medium individen använde för sin kommunikation verkade här avgörande. Eleverna i undersökningen delades in efter om de i första hand använde ljud eller motorik. De två grupperna skiljde sig inte åt vad gällde begåvning eller motorisk förmåga. Trots detta visade det sig att de individer som främst använde ljud för att kommunicera ofta hade utvecklat en mer avancerad kodningsnivå, dvs använde mer signaler och symboler. Detta beror på att man i den begåvningshandikappades omgivning är mer uppmärksam på och mer motiverad att reagera när individen uttrycker sig med ljud än när individen uttrycker sig med hjälp av motoriska gester. Man tolkar gärna även ett mycket diffust ljud som ett uttryck för något speciellt medan de diffusa motoriska gesterna ofta förbises. Speciellt svårt att utveckla den kommunikativa formen hade de gravt begåvningshandikappade rörelsehindrade som inte använde ljud.

### *Kommunikativt innehåll*

Det kommunikativa innehållet påverkas i första hand av den miljö samt den motoriska förmåga individen har. För att man ska kunna skaffa sig erfarenheter och utifrån dessa erfarenheter bygga upp begrepp är det viktigt att miljön inbjuder till aktivitet. Det grava begåvningshandikappet gör att individen måste hantera sin omvärld för att förstå den (Robinson, 1981). Eftersom individen på grund av begåvningshandikappet inte själv kan planera att försätta sig i en aktiverande situation måste föremål och aktiviteter finnas tillgängliga där individen befinner sig.

.....  
*Eftersom individen på grund av begåvningshandikappet inte själv kan planera att försätta sig i en aktiverande situation måste föremål och aktiviteter finnas tillgängliga där individen befinner sig.*  
.....

I vårt projekt jämfördes aktivitetsnivå och kommunikationsfrekvens hos fyra verksamhetssträngselever i två rastsituationer. I den första observerades eleverna i sin vanliga miljö; hur aktiva de var samt hur ofta de kommunicerade. I den andra fick eleverna tillgång till föremål som valts ut efter deras personliga intressen. Det visade sig att tre av de fyra eleverna blev signifikant mer aktiva när de hade tillgång till föremål som byggde på deras personliga intressen. Den fjärde individen blev inte mer aktiv vilket berodde på att de föremål som valts inte visade sig vara de föremål han var mest intresserad av. Resultaten visar hur viktigt det är att ha klart för sig vad den enskilda individen är intresserad av. Det är viktigt att komma ihåg att intressen är individuella. Det som för normalbegåvade verkar meningslöst och stereotyp, kan för en gravt begåvningshandikappad vara en adekvat och rolig sysselsättning.

För att kunna ge gravt rörelsehindrade individer erfarenheter av att aktivt kunna påverka omgivningen måste man utgå från den funktionella motorik de har. Man måste känna till vilka viljemässiga rörelser de har och vad dessa kan användas till. Utifrån en sådan kunskap går det att arrangera knappar, fotoceller och föremål så att individen aktivt kan manipulera omgivningen. Många rörelsehindrade begåvningshandikappade elever tillbringar nu sin mesta tid med att sitta och vänta på att någon ska aktivera dem. Om miljön arrangeras så att de själva kan påverka sin omgivning mer, kan de troligtvis vara aktiva en mycket större del av sin dag och därigenom också bygga upp sitt självförtroende och sin begåvning.

#### Kommunikativ avsikt

Det gemensamma för all kommunikation är att den har någon avsikt och att den ger vissa konsekvenser. Den kommunikativa avsikten påverkas av indi-

videns begåvning och motoriska förmåga samt i mycket hög grad av miljön och kan bara utvecklas i ett aktivt samspel med omgivningen. Gravt begåvningshandikappade utvecklar i första hand en styrande kommunikation, dvs de kan med hjälp av kommunikation få saker hämtade åt sig eller begära vissa aktiviteter. De kan också svara på styrande kommunikation genom att följa uppmaningar.

Den styrande kommunikationen är ofta mindre komplex och kan inte sällan ske omedvetet. Vi tolkar rörelser och ljud som tecken på törst, magont, att man vill sova osv. Gravt utvecklingsstörda utvecklar också i regel sin första medvetna kommunikation som styrande tex tecken för att äta eller att leda någon fram till vattenkranen för att få dricka. Oftast är den kommunikativa form som individerna använder för att uttrycka sin styrande kommunikation bättre utvecklad än de former de använder för socialt samspel eller för att rikta andra människors uppmärksamhet. Detta beror till en stor del på att personer i den begåvningshandikappades omgivning lättare uppmärksammar och ger svar på uttryck för behov än uttryck för tex nyfikenhet. Tyvärr har den begåvningshandikappades omgivning ofta en överdriven fokusering på styrande kommunikation. Om ett litet normalutvecklat barn tex tittar på en kopp och pekar på den kanske man svarar: "Ja, titta där står en kopp. Det är en vit kopp och därintill står en blå kopp". Om en gravt begåvningshandikappad tonåring tittar på koppen och pekar på den blir ofta svaret: "Nej, du får inget kaffe förrän klockan tre".

Kontaktskapande kommunikation utvecklas vanligen efter den styrande. Den sker ofta med hjälp av handlingssekvenser och turas-om-lekar. Vi kramar tex den begåvningshandikappade som då ler mot oss och tar tag i vår arm, varvid vi klappar honom på axeln, sätter oss bredvid och börjar prata om någonting. Ett annat exempel är en titt-ut-lek där vi turas om att gömma ansiktet och sedan titta fram och titta på varandra. För att kunna föra över information mellan individer eller för att diskutera ett speciellt ämne krävs ofta symboler, dvs kraven på det sociala samspelet ökar drastiskt då själva innehållet i kommunikationen blir mer komplext. Ett visst samband mellan kontaktskapande kommuni-

:::::::::::  
*Begåvningshandikappade individer har nästan uteslutande en svarande roll i samspelet med andra.*  
:::::::::::

kation och begåvning finns därför kvar även då individen inte längre är gravt begåvningshandikappad.

Den mest komplexa formen av kommunikativ avsikt är den riktande kommunikationen. Det är också det som begåvningshandikappade har svårast att uttrycka. Riktande kommunikation kräver att individen fångar någon annans uppmärksamhet, riktar den mot något i omgivningen och sedan växelvis tittar på den intressanta omgivningen och kollar om den man samspekar med fortfarande är intresserad. I vår undersökning hade så gott som alla individer svårast för den riktande kommunikativa avsikten. För att utveckla denna är det viktigt att personer i omgivningen utför aktiviteter tillsammans med den begåvningshandikappade individen. Det kan tex vara att titta i en bok tillsammans, att turas om att leka med en leksaksbil, att laga mat tillsammans. De aktiviteter man väljer måste utgå från individens intressen.

Begåvningshandikappade individer har nästan uteslutande en svarande roll i samspelet med andra personer i omgivningen. Undersökningar har visat att mellan 80–90 % av all kommunikation som sker mellan gravt begåvningshandikappade eller rörelsehindrade individer och deras omgivning bygger på att den handikappade individen är den svarande parten (Harris, 1982; Light, 1985). Personerna i omgivningen talar länge och mycket och den begåvningshandikappade sticker emellan med små, korta svar.

I vår undersökning fann vi, liksom Light (1985) att rörelsehindrade individer har speciellt svårt att ta kommunikativa initiativ och att upprätthålla kommunikation. Rörelsehindret gör många gånger att individen uttrycker sig långsamt och diffust vilket gör att vi i omgivningen inte väntar på svar eller lyssnar till vad individen har att säga. Individen lär sig så småningom att det är bäst att hålla tyst tills någon ställer en fråga. Det är således viktigt att

uppmuntra kommunikativa initiativ från de begåvningshandikappades sida. För att de ska kunna ta kommunikativa initiativ måste de ha tillgång till de hjälpmedel de behöver för att kunna uttrycka sig. Dessutom måste miljön inbjuda till kommunikation, dvs den måste vara intressant för individen.

Att kunna förflytta sig självständigt innebär ofta att det är lättare att ta initiativ. I vår undersökning fanns ett signifikant samband mellan idividens förmåga att förflytta sig själv och hur ofta individen tog kommunikativa initiativ. Vi fann liksom Carr & Duran (1985) att sk avvikande beteenden ofta har en kommunikativ funktion. Elever som ofta rörde sig runt i rummet, plockade med saker, ryckte ned gardiner, tog bort luren från telefonen osv hade en hög frekvens kommunikativa initiativ och upprätthöll kommunikationen under en längre tidsperiod jämfört med de övriga eleverna. För att kunna arbeta bort ett avvikande beteende måste individen få tillfälle att utveckla andra sätt att kommunicera.

Många rörelsehindrade individer som inte kan förflytta sig själva kan med eldriven rullstol få större chans att uttrycka sig kommunikativt. Även förmågan att aktivt kunna manipulera sin omgivning med hjälp av händer eller armar och ben är mycket viktigt för förmågan att initiera och upprätthålla kommunikation. Om man tex inte kan ta upp den sak man vill ha eller om man inte kan peka på någonting man tycker är intressant är det mycket svårt att sätta igång kommunikation och också att upprätthålla den. Återigen måste vi alltså betona hur viktigt det är att miljön runt rörelsehindrade begåvningshandikappade arrangeras så att det är möjligt för dem att påverka den. De rörelsehindrade individer som har en förmåga att använda ljud att kommunicera med kan delvis kompensera sina motoriska svårigheter. I vår undersökning visade det sig tydligt att de individer som använde ljud hade en mycket bättre förmåga att initiera och upprätthålla kommunikation. Alla individer bör därför på något

:::::::::::  
*För att kunna arbeta bort ett avvikande beteende måste individen få tillfälle att utveckla andra sätt att kommunicera.*  
:::::::::::

sätt ges tillfälle att ge ljud ifrån sig. Man kan tex koppla en knapp till en ringklocka för att ge den rörelsehindrade möjlighet att med en enkel tryckning påkalla uppmärksamhet från omgivningen.

### Sammanfattning

Utvärderings- och behandlingsmetoder behöver utvecklas för begåvningshandikappades kommunikation. Detta gäller såväl kommunikationens form som innehåll och avsikt. Speciellt viktigt är det att vi lär oss hjälpa personen att uttrycka olika kommunikativa avsikter. För att detta ska vara genomförbart är det viktigt att den begåvningshandikappades omgivning lär sig att observera och svara på den kommunikation som redan finns. Vi måste också anpassa vår egen kommunikation till individen samt arrangera miljön så att den inbjuder till kommunikation.

### REFERENSER

- Bates, E et al, (1975): The Acquisition of performative prior to speech, *Merill-Palmer Quarterly*, 21, 3.
- Bloom, L & Lahey, M, (1978): *Language Development and Language Disorders*, John Wiley & Sons, New York.
- Carr, E G & Durand, V M, (1985): Reducing Behavior Problems Through Functional Communication Training. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 18, 111–126, no 2.
- Granlund, M (1983): Barndomspsykotisk-flerhandikappad? ALA-rapport 44/452 C, Stockholm.
- Granlund, M, (1984): Flerhandikapp. ALA-rapport 44/486 C, Stockholm.
- Harris, D, (1982): Communicative interaction process involving nonvocal physically handicapped children. *Topics language disorders*.

- Johansson, I (1982): Icke-vokal kommunikation: förmedlande länk till talspråk hos mongoloida barn, föredrag vid 7:e Nordiska Lingvistsymposiet i Helsingfors 17–19 december.
- Kylén, G, (1979): *Helhetssyn på människan*. ALA-rapport 33/293 C, Stockholm.
- Kylén, G, (1981): *Begåvning och begåvningshandikapp*. ALA-rapport 39/366 C, Stockholm.
- Light, J, (1985): *The Communicative Interaction Patterns of Young Nonspeaking Physically Disabled Children and their Primary Caregivers*. Blissymbolics Communication Institute, Toronto.
- Luftig, R, (1982): Increasing probability of Sign Language Learning by Severely Mentally Retarded Individuals: A Discussion of Learner, Sign production and Linguistic Variables, *Applied Research in Mental Retardation*, vol 3, 81–97.
- MacLean, J, Snyder-MacLean, L & Cirrin, F, (1981): Communication performatives and representational behaviors in severely mentally retarded adolescents. University of Kansas, Bureau of child research, Parsons research center.
- Robinson, C C, (1981): Questions regarding the effects of neuromotor problems on sensorimotor development. Meyer Children's Rehabilitation Institute/University of Nebraska Medical Center.
- Rutter, M & Schopler, E, (1978): *Autism – A reappraisal of concepts and treatment*, Plenum Press, New York.
- Seibert, J M & Hogan A E, (1982): *Procedures Manual for the Early Social-Communication Scales (ESCS)*, Mailmen Center for Child Development, University of Miami.
- Seibert, J M, Hogan, A E & Mundy, P C (1984): Mental Age and Cognitive Stage in Young Handicapped and At-Risk Children. *Intelligence* 8, 11–29.
- Snyder, L (1978): Communicative and cognitive abilities and disabilities in the sensorimotor period. *Merill-Palmer Quarterly*, Vol 24, nr 3.